

ԴՐՕՇԱԿ

„ՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈԽԱԿ. ԴԱՇԵԱԿՑՈՒԹԵԱՆ“ ՕՐԳԱՆ

ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԳՈՐԾԻՉԸ

Ստորաքարշ թշնամին խրախուսած իւր յաջողութիւն ներքի՝ որ նա ունեցաւ շնորհիւ ցարի կառավարութեան, իւր լըբութիւնը հասցրել է ծայրայեղութեան և առանց քաշելու անում է, ինչ թելադրում է իւր ժահ-րած ուղեղը, նա շարունակում է իւր գաղանթիւն-ները, բռնի կերպով շնորհակալական թղթեր հաւաքե-լը ու բանտարկութիւնները: Նա բանտարկեց Շիշմա-նեան եպիսկոպոսին և արքային, մի գործ, որ նա չէր յանդգնում անել մի քանի ամիս սրանից առաջ, երբ նոյն եպիսկոպոսը բողոքագիր տւեց անգլիական կառա-վարութեան ու օգնութիւն խնդրեց, բայց այսօր նա յան-դուգն կերպով անում է ամենայն ինչ և պետութիւն-ներից ոչ մէկը չէ բողոքում: Եւ այդ հրէշը այն աս-տիճան է կատարել, որ այժմ պատրաստում է մի պաշ-տօնական հերքում հրատարակել «Վապոյտ գրքի» դէմ և կոտորածի յանցանքը ձգել հայերի վրայ, թէ և միւս կողմից շարունակում է իւր դժոխային գործը, ու իրեն անմեղ ու ազատ կացուցանել մի որ և է թեթեւ պա-տասխանատուութիւնից անգամ: Այս երեոյթը բնորո-շում է Հայկական հարցի դրութիւնը քաղաքական տեսակէտից, դիպլոմատիական աշխարհում մեր խնդրի վերաբերմամբ տիրում է այն աստիճանի անտարբերու-թիւն, որ այլևս ոչ ոք չի հետաքրքրւում, թէ ինչ է կատարւում այդ դժբախտ երկրում... Միայն երկու բարեկամներն են՝ սուլթանն ու ցարը, որ զբաղւած են դրանով ու ձեռք ձեռքի տւած աշխատում են թաղել ու նրա գերեզմանի վրայ հանգիստ քնել...

Իրերի այս դրութիւնը մեր հասարակական գործիչ-ների մի մասի մէջ առաջ է բերել վճատում (démoralisation), բարոյական սնանկութիւն և նրանք գլուխնե-րը կորցրած, հազար ու մի միջոցներ են փնտռում մի կերպ դուրս գալու այդ դրութիւնից: Եւ ահա, ոմանք առա-ջարկում են ցարի կառավարութեան բարեկամութիւնը փնտռել ու նրա ոտքերի տակ դնել հայ ժողովուրդը,

միւսը առաջարկում է՝ դադարել յեղափոխական շար-ժումներից ու սպասողական դիրք բռնել և այլն:

Երեոյթը ցաւալի է, բայց միաժամանակ այդ երե-ւոյթը ցոյց է տալիս մեր այդ հասարակական /գործիչ-ների բարոյական մակերեւոյթը ու նրանց քաղաքական տհասութիւնը, ցոյց է տալիս, թէ մեր գործիչների այդ մասը, որ աստիճանի քաղաքացիական ու հասարակա-կան հասունութիւն ունի: Հասարակական գործիչը կեանքի իւրաքանչիւր երեւոյթը դիտելով, ըմբռնելով, քննում և աշխատում է նրան ծառայեցնել իւր որոշ աւրգէն գծւած նպատակին, և ոչ թէ ենթարկւել նրան, նրա ազդեցութիւնը կրել վերջին դիպածում ոչ թէ գործողը ինքն է լինում տիրողը, ղեկավարողը դու-թեան, այլ ընդհակառակը, դառնում է խաղալիք, նա ին-քն է դառնում առարկան: Եւ սա պարզ ապացոյց է, որ այդ գործիչը չունի ոչ մի պատրաստականու-թիւն, որ նա անգէտ է տարրական հասարակական գի-տելիքներից, նա տ գ է տ է, ու բախտի բերմունքի ծը-նունդ: Եւ երբ մէկին միայն, բախտի բերմունքը, պա-տահականութիւնն է ձգել այս ասպարէզի մէջ և ոչ թէ որոշ հասունացած հասարակական գաղափարներ ու բարձր զգացմունքներ են նրան ղեկավարել դէպի այդ ասպարէզը, պարզ է, որ նրան նոյն բախտի բեր-մունքը պիտի դուրս շարտի... Իրեն հետ պատեցնելով խեղճ արարածին՝ բախտի ալիքներին խաղալիք դառա-ծին: Այն ժամանակ երբէք հոգ չէ, որ հասարակա-կան գործունէութեան ասպարէզը կը զրկւի այսպիսի-նից, ասպարէզը այս դիպածում ոչ թէ զրկւում է, այլ մաքրւում, զտւում է. եթէ առաջին հայեացքում երեւոյթը ցաւալի է թուում, բայց լըջօրէն քննելուց յետոյ, գալիս էք բոլորովին հակառակ եզրակացու-թեան, որովհետեւ այդպիսիները միայն բացասական դժբեր են և աւելի վճատեցուցիչ տարր:

Ինչու:

Պարզապէս այն պատճառով, որ նրանք զուրկ լինե-լով հասարակական իդէալից, չունենալով ոչ մի ղեկա-վար-գաղափար, նրանք ամենաթեթեւ անյաջողութեան հանդիպելով դաւաճանում են գործին, յետ են նա-հանջում կամ արագութեամբ փոփոխում են իրենց հայեացակէտը գործունէութեան տեսակէտից ու այդ-պիսով առաջ են բերում ժողովուրդի մի մասի մէջ վե-

հասունութիւն ու անորոշ տրամադրութիւն, որի աչքում նսեմանում է այն լոյսը, դէպի որը դիմում է: Մինչդեռ հասարակական գործիչից, մանաւանդ յեղափոխական ասպարէզում, պահանջուում է ամենադրական, որոշ, եթէ կարելի է այսպէս ասել՝ մեծ ազատագրական, հայեացք, որի համար նա կը բարձրանայ և՛ կախաղան: Այս տեսակ հասարակական գործիչն է դրական ոյժ, սա է, որ աներկիւղ կերպով դիտում է կռիւը և իւր հարւածները ուղղում վտանգաւոր տեղին ու կուրծք բռնում թշնամու հարւածի դիմաց, որովհետեւ նա շատ լաւ գիտէ, որ մարդկային կեանքում վսեմ գաղափարները յաղթանակ են տանում կռուով, նա լաւ գիտէ, որ ինքը, հետեւապէս և իւր գաղափարները պիտի անցնին արեան ու կրակի միջից. և որովհետեւ այդ արիւնն ու կրակն է, որ ոչնչացնում է գարշելի լեշակերներին, գծուծ բռնակալներին, նա խոյս չէ տալիս, նա շաքի տակ չէ մտնում, այլ հաստատուն քայլերով առաջ է անցնում, համոզւած լինելով, որ յաղթութիւնը իրենն է, որքան էլ պայմանները անյաջող, անըպաստ լինին:

Դարեր է, որ մարդկութիւնը գոյութիւն ունի և նա յառաջագիմում է միշտ արեան ու կրակի միջից անցնելով և նա դեռ նոյն ճանապարհով է շարունակում հասնելու իւր իդէալին: Հայերս էլ իբրեւ անդամ մարդկութեան, իբրեւ նրա մի մասը, ղեկավարւում ենք նոյն օրէնքով. մենք էլ պիտի անցնինք կրակի ու արեան միջով. հետեւապէս սրա կամ նրա հովանաւորութիւնը փնտռել, յետ նահանջել, խոյս տալ, դա, եթէ չասենք դաւաճանութիւն է ազատութեան գործին, բայց կասենք, որ դա ամենաթանձր տգիտութիւն է, դա ապացոյց է քաղաքական տհասութեան և քաղաքացիական վախկոտութեան. իսկ սրանց գործունէութեան ասպարէզը ոչ թէ յեղափոխութիւնն է, այլ առևտուրը կամ բօրսան... սրանք յսնանկացած յեղափոխականներ են, որոնք իրենց վարկը ուզում են վերականգնել հայ ժողովրդի պատւի ու կեանքի առևտուրով. ոչ, ոչ հովանաւորութիւն և ոչ էլ սպասողական դիրք, այլ կռիւ. միայն պէտք է իմանալ վարել այդ կռիւը, որպէսզի գործիք չդառնանք թշնամու ձեռքին... որպէսզի թակարդի մէջ չընկնենք և յաղթութիւնը մերը կը լինի:

Հրաւ

ՆԱՄԱԿ ՊՈԼՍԻՅ

12/24 մարտի, 96 թ.

Պատրիարքին հրաժարականի խնդիրը բաւական սուր կերպարանք առաւ վերջին մէկ-երկու շաբաթները:

Կարգ մը պատճառներուն մէջ կարելի է նկատել մէկ քանի գլխաւորներ:

Ամիսներ է ի վեր սուլթանը ձեռք առած է քանի մը աչքի լոյս հայ էֆէնտիներ՝ յորդորելու հայոց պատրիարքը որպէս զի քաշի ազգային գործերէ: Եւ ատոր փոխարէն սուլթանը կը խոստանայ մեծամեծ բարութիւններ ընել միայն թէ պատրիարքը տապալած տեսնէ: Կըսուի թէ միջնորդի դեր կատարողներն եղած են՝ Նուրեան, Նորատունկեան և վերջապէս ամենէն վերջինը եղաւ Աբրահամ փաշա, որ կրկնելով նախորդներուն բանաձեւը, յաւելած մըն ալ բերաւ Երլդըզի պալատէն թէ՛ Պատրիարքը կրնայ մնալ իր աթոռին վրայ, միայն սա պայմանով, որ շնորհակալութեան ուղերձ մը մատուցանէ կայսերական արիւնաթաթախ Գահլէին ոտքը, ամբաստանէ Հայաստանի խեղճ՝ զոհերը՝ որոնքն սկսեալ մինչև պառաւներն ու ծերերը:

Իզմիրլեան պատրիարք, ինչպէս բնաւ տարակուսելի չէ, երկու պատասխան տւած է, թէ ինք իր հրաժարականի խնդիրը կրնայ նիւթ ընել վարչական ժողովներուն, այնպէս, որ եթէ անոնք հարկաւոր ու բանաւոր տեսնեն, կը հրաժարի ի սէր իր ազգին շահերուն. իսկ ամեն պարագայի մէջ ուղերձ չի կրնար խմբագրել գերեզմաններու մէջ վրդովուելու համար անմեղ հոգիները ու ձեռքերը լալ Երլդըզի դահլիճին թափել տւած անպարտ արիւններուն մէջ:

Եւ եթէ հիմա պատրիարքը կը պնդէ իր հրաժարականի մասին, սա մտածումով է թէ, իր անձին դէմ Երլդըզի անիրաւ հակառակութիւնը գուցէ նորանոր սարսափներու տեղի տայ, և ժողովուրդն ալ, բոլորովին ուժասպառ, բարբարոսութեան հնարած ամեն խժըժանքին տակ, յուսահատ զայրոյթի ազդակներ բարձրացնէ իր դէմ: Այդ մտածումն է, որ ամենէն ծանր ու անտանելի եղած կերեւի իրեն: Եւ ահա հրաժարականի լուրը տարածւելուն պէս, ամեն կողմէ դիմումներ եղան Սրբազան Պատրիարքին՝ խնդրելով իրմէն, որ պատրիարքական աթոռը թափուր չի թողու: Աւելին կայ նաև: Ինչէ՞ն յայտնի է, որ անիշխանութեան չափով մատնւինք. և այն ատեն սոսկալի կը դառնայ ազգին վիճակը:

Իզմիրլեան պատրիարքը միակ անձնաւորութիւնն է, որ հակառակ Երլդըզի բոլոր ամբաստանութեանց, ուղղամիտ պաշտօնէի մը բոլոր հանգամանքները իր անձին վրայ կը միացնէ. ուղղամիտ է, անկաշառ է, անկեղծ է, և այդ հանգամանքներն են, որ զինքը հաւասարապէս սիրելի կընեն ամեն դասակարգի ու գաղափարի մարդոց: Եւ եթէ հայ յեղափոխութիւնն ալ կը համակրի պատրիարքին, սա պատճառով է, որ ինքը զերծ է ամեն կուսակցութենէ. միմիայն պատրիարք է, իր պարտականութեանցը ձայնին հըռ անսացող: Այսպէս մինչ Երլդըզը արիւնուշտ աչքերով պատրիարքին վրայ յեղափոխականը տեսնել կուզէ, հայ յեղափոխութիւնը կը գտնէ անոր ամբաստիւր անձին վրայ անխարդախ հոգեւորականը, ուղիղ ու ճշմարիտ մարդը:

Այժմ անցած է հրաժարականի վախը, վասնզի պատրիարքը իրեն եղած դիմումներէն անգամ մըն ալ համոզեցաւ, որ հայ ժողովուրդը գրկած է իր հոգեւոր պետը. արիւններու, խժգոնութեանց, սովի և անօրինակ չարաչարանքներու մէջ իր հաւատքը խախտած չէ բնաւ: Եւ թէ ինչ հաւաստիք կայ ընդունելու, որ պատրի-

արքին հրաժարականով՝ սուլթանը իր ունեցած բարեքները պիտի սրսկէ հայ աշխարհին վրայ: Սասունի ջարդը իր Աշըգեանին օրով ծրագրեց, այն պատրիարքին՝ որ իր արարածն ըլլալը հռչակեց սուլթանը: Ուր են բարեցակամ սուլթանին բարեքները ուրեմն:

***

—Անգլիական զեհպան՝ Սըր Ֆիլիպ Գըրրին Սրբազան պատրիարքին լուր կը ղովէ, որպէսզի Հրաժարի ու այս առթիւ կը յայտնէ՝ թէ ընդհանուր քաղաքականութիւնը հայերի նկատմամբ փոխաւ ըլլալով, այժմ աւելի նպաստաւոր հանգամանք մը ստացած է:

—Աերջերս Սուլթանի մտերիմներէն օտարազգի բարձրաստիճան պաշտօնեայ մը հետեւելը հաղորդած է:— «Սուլթանի 5-6 լուսանկարներ ցուցնել, որոնք զանազան քաղաքներու մէջ պատահած կոտորածներու քստմնելի նկարները կը ներկայացնեն: Ասոնք դէպքի միջոցին, մի քանի հիւպատոսներու կողմէն մասնաւորապէս լուսանկարուած են. զրկեցի Ֆրանսայ այս պատկերները: Թիւրքերուն վիճակը շատ վատ է. երկու-երեք տարի չտուեր, ծաճկահայաստան բոլորովին պիտի յեղաշրջուի:

Բարձր ընտանիքի պատկանող երկու թիւրք երիտասարդներ՝ սուլթանի վատ ընթացքէն դժգոհ ու յուսահատ, կարծեմ՝ քաղաքական տեսակետով ալ հալածուած՝ անցեալ կիրակի գիշեր, Պօն-Մարշէի մօտերը դարեջրատուն մը մանկով, ինքզինքնին թունաւորած և անձնասպան եղած են: (Այդ մասին, Պոլսի լրագիրները մարտ 10-ին, դէպքէն քանի մը օր ետքը, բոլորովին քօղարկուած կերպով կիմացնէին թէ՝ «անձնասպանները 20-23 տարեկան, Ֆէրիտ ու Պէհմէի անունով երկու երիտասարդներ են): Մէկը հոն անմիջապէս մեռած է, իսկ միւսը կառքով փոխադրուած միջոցին: Հիմակ սուլթանը իր բոլոր պաշտօնեաներուն՝ հրամայած է, որ դաւառներու մէջ թիւրքերը հայերուն հետ լաւ վարին ու օգնեն անոնց կարօտեալներուն: Դիւրին է ըմբռնել, թէ այս օրերս մեծ վախ ունեցած է: Այս միջոցին հայոց պատրիարքը լաւ կընէ, թէ որ Հրաժարի...»

—Աերջերս Բիլիսի մէջ (Այնթապի մօտ) մեծ կոտորած մը ևս տեղի ունեցած ըլլալը զեհպաններէն իմացուեցաւ. մանրամասնութիւնը դեռ կը պակսին:

Կ Ո Տ Ո Ր Ա Շ Ն Ե Ր

Մ. Ո Ւ Շ

II

• 20/1 նոյեմբեր

Այժմ տեղւոյս հայ հասարակութիւնը սարսափի մէջ է: Որքան որ ամեն մարդ ապաստանած է իր տան մէջ և շատ զգուշաւոր դիրք բռնած է, սակայն տեսնելով մէկ կողմէն տեղական իսլամ հասարակութեան

սպառազինութիւնը և գունդէ-գունդ վայրենաբարոյ քիւրդ աշիրներ և չէչեններ քաղաք դիմել, իսկ միւս կողմէն հաճի Թայիպի իսլամաց մէջ գրգռումներ շարունակելը, ըսկէ առ ըսկէ կսպսեն աղետալի կոտորածին, եթէ կառավարութիւնը անկեղծօրէն չի միջամտէ և աղդու միջոցներ ձեռք չառնէ, ինչ որ մեղանհաւատալի կը թւի:

Հոկտեմբերի 4-ին քաղաքական ժողովոյ անգամը կառավարչի տունէն մեկնելէ անմիջապէս յետոյ, առաջնորդարան ժողով գումարեցին և թագրի մատուցին կառավարչին, ինդրելով, որ հարկ եղած միջոցները ձեռք առնէ հայ հասարակութեան կեանքի և կայքի ապահովութեան համար, զինաթափ ընէ թիւրք հասարակութիւն և աղէտին առաջն խնէ: Թէև կարավարիչը տաճկական խորամանկութեամբ երկդիմի գրաւոր, իսկ բերանացի խիստ ապահովեցուցիչ խօստումներ ընդառնած է, սակայն կարելի՞ է միթէ հաւատք ընծայել կառավարութեան անկեղծութեան, քանի որ յայտնի ապացոյցներ կան, թէ կառավարութիւնն է այս ամեն բանը սարքող և իսլամ հասարակութիւնը գրգռող հայերի դէմ: Կառավարութիւնն է, որ գաղտնի ցրեց իսլամաց զինուորական միջերանցի բոլոր զէնքերն և ռազմամթերքն, կառավարութիւնն է, որ թոյլ կը տայ իսլամ խուժանին զինուած սանձարձակ շրջել շուկային և թաղերին մէջ, կառավարութիւնն է, որ թոյլ կը տայ թիւրքերին յայտնի համարձակ սպառնալ հայերին հետեւալ խօսքերով՝ «Հայեր, լրացած են ձեր օրեր, ձեր ըրածներ մենք ձեզի չենք թողուր»: Աերջապէս կառավարութիւնն է, որ չէրքէզներին, բատկանցի, բալագի, խիանցի, խոյթեցի, չխուրցի, սասունցի և այլն աշիրեթներին հրաւիրած է, որոնք ամեն օր գունդ գունդ կը դիմեն քաղաք կառավարութեան պաշտօնատուն և հարկ եղած հրահանգները այնտեղէն առնելով՝ կը ցրին թիւրք թաղերի մէջ:

Այս տագնապալից կացութեան վերջ մը դրելու համար առաջնորդարանի մէջ ամեն օր նիստ կը գումարի քաղաքական ժողովը և դիմումներ կընէ, թէ կառավարութեան և թէ քաղաքիս երևելի թիւրքերին: Հոկտեմբերի 17-ին ևս կառավարչի հրամանին համաձայն՝ քաղաքական ժողովոյ անգամները դիմելով տեղւոյս ազգեցիկներէն՝ իւլէմա հաճի Ապտիւրահման էֆէնդիին, որոյ տան մէջ ներկայ են եղած թիւրք պաշտօնական և անպաշտօն առաջնակարգներէն՝ Միւֆտին, Թալիպ և Խալիլ էֆէնդիք և ուրիշներ, յայտնելով հայ հասարակութեան սպառնացող մօտալուտ վտանգը, ապահովութիւն խնդրեցին: Իսկ թիւրքերը յետ երկար վիճաբանութեան յայտարարեցին թէ՝ «Իսլամ հասարակութիւնը չափազանց գայթակղեր է և կը կասկածի Վանայ ու Բաղէշի Պատ. Միսիոնարացի Սասուն ներկայութեան: Սասունցիք միամիտ ժողովուրդ լինելով կարող են անոնց ներկայութեան քաջաբերել և վճռանգաւոր ընթացքներ ունենալ. ուստի եթէ կուզէք, որ իսլամ հասարակութիւնը հանդարտի, իւր զէնքերը մի կողմ դնէ և խաղաղութիւնը վերահաստատուի, հարկ անհրաժեշտ է, որ Մ. Քօլ և Տօքտ. Բէյնօտ անպատճառ Սասունէն հեռանան և քաղաք իջնեն, և որովհետեւ Սասնոյ կարօտելոց ճգնրիտ ցուցակը իրենց մօտ ունին՝ հետեւաբար այսուհետև նպաստի բաշխման մէջ զեղծում տեղի չունենար. կարող են իրենց կողմանէ

մէկ կամ երկու բողոքական կամ լուսաւորչական հայեր ուղարկել և նպաստի բաշխումը կատարել անոնց ձեռքով: Իսկ եթէ չունին վստահեցի մարդ, այդ դէպքում կարող է առաջնորդի փոխանորդը երթալ այդ գործը կատարել: Որքան որ հայը ջանացին համոզել թիւրքերին, թէ պատ. միսինարը լոկ մարդասիրական գործով կցարդին ի Սասուն, ինչպէս 30 տարիներէ ի վեր ի վան և ի Բաղէշ, թէ անոնք երբէք վտանգաւոր անձնաւորութիւններ չեն եղեր, նամանաւնդ հայոց կողմէն ուղարկած չլինելով և ուղղակի Անգլիական հիւպատոսարանի հովանաւորութեան տակ գտնւելով, չեն կարող զանոնք Սասունէն վար կանչել: Սակայն թիւրքերը պնդել են իրենց այդ պահանջման վրայ և կրկնել են նոյն խօսքը յարելով, թէ յիշամ հասարակութիւնը զինաթափ չի լինիր, որչափ միսինարը ի Սասուն կը գտնուին: Բաղաքական ժողովը ճարահատեալ մի նամակ է գրած բողոքականաց քարոզիչ և Անգլիական հիւպատոսարանի թարգման պ. Յակոբ Միլլերին, պատմելով թիւրքերի կողմէն եղած աւարկութիւնները պատելի միսինարների մասին և անոնց պահանջը, աւելացուցած է հետեւեալ տողերը. «Արդ հայ հասարակութեան հետ մենք ևս քաջ գիտենք արդէն, որ պատելի միսինարը միմիայն մարդասիրական և ղթութեան գործ մը կը կատարեն ի Սասուն և ոչ այլ ինչ. և թէ մահաբաւական իզուր տեղ կասկածներ կը յայտնեն, աւարկութիւններ կը նեն. ուստի կը խնդրուի, որ թիւրքերի այդ պահանջումն հաճիք հաղորդել վսեմ. հիւպատոսին ու մանգամայն հայ ժողովրդեան ներկայ վտանգալից կացութիւնն ներկայացնելով նորին վսեմութեան, հարկ եղած դարմանը խնդրէ»:

Ակներև կերպ, որ թիւրքեր որոգայթ կը լարեն հային և կը ջանան կեղծ խօսքերով համոզել և վաճառատուներ բանալ տալ, որպէսզի ինչպէս բաղէշի հայ ազգայիններին, նոյնպէս և մշեցիներին իրենց ցանցը ձգեն և ցորենի պէս հնձեն անոնց կեանքն ու կայքը:

Խ Ն Ո Ւ Ս

I

Անցեալ հոկտեմբեր ամսոյ սկզբներից Խնուսի ամբողջ ժողովուրդը ահի ու սարսափի մէջ էր գտնուում: Ամեն կողմից, ամեն մի մարդուց՝ քիւրդից, տաճիկից, ապկերներից և այլն բեկերից և քիւրդ ցեղապետներից լսւում էր՝ «Հայեր, ձեր օրհասը մօտ է». քրդերն աւտում էին՝ «Զաքըր փաշայ բը նափէ դավաթէ ամըր դայեա կօսմանձան, սարէ Ֆլայ Ժեկըն, թալանեման բըպըն» (Զաքըր փաշան թագաւորի անունով հրաման է տալ քիւրդերին, թէ հայերի գլուխները կտրեցէք և նրանց ունեցածները կօղոպացեցէք): Իսկ Խնուսի բերդում բնակւող տաճիկները և ջորքերը, ամեն մի պատահած հայի՝ թէ բերդեցիներին և թէ գիւղացիներին սարսափեցնում էին այս խօսքերով՝ «Գեաւուր էր մէնիլար կիւնլարըդ ազալմիշ տըր, փաղիշահ ամըր էթմիշ սիղի քոսմիա, այսինքն (անօրէն հայեր, ձեր օրերը քիչ է մնացել, թագաւորը հրաման է արձակել ձեզի կոտորելու): Ահա այս, տեսակ սարսափեցուցիչ խօսքեր:

րի և սպանանքների տպաւորութեան տակ էին դաւնում ամբողջ Խնուսի հայ գիւղացիները, երբ Բայազէտից եկաւ Զաքըր փաշան և անցաւ Կարին: Այդ օրերում էր, այսինքն հոկտ. 2-3-ին, որ Խալի-Չափուշ խառն քիւրդերի հետ բնակւող հայերը, թուով 60 տան չափ, թալանեցին, թէ գիւղի միջի և թէ շրջակայ քիւրդերից: Հայերի բոլոր ունեցածները՝ անասունները, հացահատիկները, տնային ամեն մի կահ կառասները, բոլորը տարան, ոչինչ չթողեցին: Գիւղացիք թիւրքերի յարձակումից փախեցած՝ փախան այս և այն շրջակայ հայ գիւղերը, մանաւանդ, որ քիւրդերի յարձակման ժամանակ գիւղում գտնւած ջորքերը ոչ մի պաշտպանութիւն չէին ցոյց տալ հայերին, աւելի զօրքերի անտարբերութիւնից սարսափած գիւղացիք, առանց ուշադրութիւն դարձնելու իրենց ստացածքի կողոպուելուն, միմիայն իրենց կեանքը վտանգից ազատելու համար, փախչում են այս և այն կողմերը: Մինչև այժմ էլ այդ գիւղի մի քանի երիտասարդներ, քիւրդերի սարսափից վախնալով, շրջում են այս ու այն շրջակայքի համարեա աւերակ դարձած գիւղերում և չեն վստահւում իրենց տներն երթալ: Մի շարաթից յետոյ դայմագամը ձևացնելով, որ նոր է իմանում Խալի-Չափուշի դէպքը, հաւաքում է փախստական հայերին և թալանեած ստացածքների մի աննշան մասը յետ խելով քիւրդերից, տալիս է հայերին և նորից ամենքին վերադարձնում իրենց տները:

Մի քանի օր անցնելուց յետոյ, խալի-չափուշները խնդիր են ներկայացնում դայմագամին և ցոյց տալով աւազակ քիւրդերի անուսները, որոնք իրենց թալաններ են, պահանջում են իրենց անասունները: Դայմագամը բարկացած հայհոյում է դրանց և մի քանիսին էլ բանտարկում, որոնք մինչև այժմ էլ դեռ բանտերումն են և ամենաթշուառ դրութեան մէջ: Բացի այդ, մի քանիսներն էլ, որոնք գիւղից փախչելիս են լինում քիւրդերի յարձակման ժամանակ, դրանցից մի քանիսը նոյնպէս ձերբակալուում և բանտ են տարւում:

Հոկտեմբեր 7-ի գիշերը քիւրդերը միացած ջորքերի (ղըրսարդարների) հետ յարձակում են Ղարա-Քէօփրու գիւղի վրայ և գիւղի առաջից տանում են 400-ի չափ ոչխարներ և միւսնոյն ժամանակ կանչում հայերին. «Եկէ՛ք, եկէ՛ք մենք ենք տանողները, Փախի Ահմէդը, Ուսոյ է Բրօն և այլն» անուսներ տալիս: Գիւղացիք քիւրդերի կողմից այդքան վստահութիւն ունենալը՝ որ ոչխար յափշտակած ժամանակ այդպիսի մի հրաւէր կանչեն հայերին, տարօրինակ բան համարելով, դիմում են գիւղում գտնւած միւլազիմին, որը 10-15 զինւորների հետ, առաջնորդում է Բաղէշի փաշայի հարեմին Կարինից-Բաղէշ:

Գիւղացիների թախանձանաց, թէ «Օգնեցէք մեզ, մեր գիւղի ամբողջ ոչխարները յափշտակեցին քիւրդերը և դեռ ևս չեն հեռացել, գիւղին մօտ են, օգնութեան հասէ՛ք», միւլազիմը բոլորովին անփոյթ կերպով պատասխանում է՝ «Կեաւուրլար, նէ իստեօրսըդ պէտէն, սիղըն այնալի վէ սիւրմալի թիվանլարընդ վար սիղ կէտըն դէօնդարըն. սիղըն իւշնդտա 800 ջանֆետլար վարտըր» — (անօրէններ, ի՞նչ էք ուզում ինձից, դուք ունիք այնալի և սիւրմալի հրացաններ, դուք զնացէ՛ք, դարձրէք ոչխարը, ձեր մէջ պահած կան 800-ի չափ անձնուրացներ): Միւլազիմի այս պատաս-

խանից աւելի վախեցած, գիւղացիք թողնում են ոչ-
խարները քիւրդերի աղաւ կամքին և իրենք քաշուով
իրենց աները:

Այդ միջոցները բերդում սպանում են Ջաքարէ ա-
նունով մի երիտասարդի, որը չէ բարեւում եղել իւզ-
բաշուն: Ղօչլի գիւղում սպանում են՝ Մնօ անունով մի
գիւղացու, որը դաշտից ցորեն է կրելիս լինում: Հոկտ.
8-ին Գոմանգուկից Շիրվանշէն տանող ճանապարհի
վրայ սպանում են 18 տարեկան շիրվանշէնցի մի երի-
տասարդի՝ Ջաքարէ անունով, վերաւորում են նրա ըն-
կերծը՝ Թամօ Յարգինին: Հոկտ. 11 և 12-ին յար-
ձակում են Աղձամէլիք և Խլբես գիւղերում գտնւած
հարուստ տների վրայ և հյուսանի գնդակներով սար-
սափեցնում գիւղացիներին և հեռանում են դաշտից,
տանելով ոչխարները և տաւարները: 17-ին և 19-ին
յարձակում են Բուռնազ և Ղարաքէօփրի գիւղերի
վրայ. առաջինից խլում են ոչխարների հօտը 300-ի
չափ, իսկ երկրորդից 150-200-ի չափ տաւար: Բուռ-
նազցիք չը վստահացան ընկնել աւազակների յետեւից
իսկ զարաքէօփրցիք թէն ընկան, բայց, բացի ոչ մի
տաւար չը դարձնելը, սպանւեցին՝ Սահակ և Խաչիկ
երկու հօրեղբօր որդիները և վերաւորեցին՝ Արգին և
Միսակ անունով երիտասարդները: Այս բոլորը ցերե-
կով է լինում:

Նկարագրածս բոլոր անկարգութիւններն արեւ են՝
յարսնի ցեղապետ քիւրդերը, որոնց ախանէ անւանէ
ձանաչում են բոլոր, հայ թէ քիւրդ, մեծ և փոքր:

Այդպիսի դէպքերում գիւղացիք գանգատւում են
գայմագամին կամ բողոքագրերով և կամ բերանացի
կերպով: Բացի այն, որ ոչ մի դրական բաւականութիւն
չէ տալիս գիւղացիներին, թէն գիւղացիք մէկ մէկ տա-
լիս են աւազակների անունները, գայմագամը այդպիսի-
ներին իսկոյն բանա է նստեցնում, որոնք համարձակ-
ւում են քրդերի ցեղապետների վրայ գանգատելու.
դրանք մինչև հիմա էլ բանտում են, անասելի նեղու-
թիւններ կրելով: Մի քանի գիւղացիներ դիմում են
գայմագամին և պաշտպանութիւն խնդրում. գայմագա-
մը այդպիսիներին միայն մի թեթեւ պատասխան տալով,
ասում է՝ «Քիւրալէր սիզն ուստիւնայ կէլտիկի վա-
գըթայ», հիւզ կարշի գոյմայըն, նէչիւն քի փագիշահըն
ամրի տըր, էկէր սիզ սաղ գալտըզ սիզն մալարըզ
պէն գէրի ալըբ վէրիէօրըմ սիզէ»: (քիւրդերի ձեռ
վրայ յարձակւած միջոցին, երբէք մի դիմագրէք, որով-
հետեւ թագաւորի հրամանն է, իսկ եթէ դուք ողջ մը-
նացիք, ձեզանից տարւած բոլոր ստացւածքները, ես ետ
կառնեմ և ձեզ կը վերագործնեմ):

Այլ ևս ոչ մի կասկած չկա, որ կառավարութեան
թելադրութեամբ մի սարսափելի վտանգ է սպառնում
հայերին, վտանգը անխուսափելի է դառնում: Սկսած
հոկտ. 20-ից մինչև 28-ը ամբողջ Խնուս գաւառը զա-
նազան քիւրդ աշիրէթների յարձակումներից աւերակ
դարձան գիւղերը, սպանեցին և զանազան կողմեր փա-
խան բնակիչները, ոմանք էլ զոհ դարձան ցրտի, վախի
և քաղցի: Մի առ մի իւրաքանչիւր գիւղերի մէջ պա-
տահած դէպքերը նկարագրելը աւելորդ համարելով,
խնդրում եմ առ այժմ բաւականանալ այսքանով:

Տ Ի Գ Ր Ա Ն Ա Կ Ե Ր Տ

III

Արդարութեան դէմ չմեղանչելու համար, պէտք
է ըսել թէ՛ բարձր հրամանն, կարելի եղածին չափ,
կէտ առ կէտ գործադրելու փոյթ տարւած է քաղա-
քիս արւարձաններու, հայ գիւղերու, աւաններու մէջ:
Կարելի չէ անլաց աչքով պատմել գէթ համառօտակի,
այդ խեղճ ողորմելիներու արկածներն ու ցաւերը:

Քաղաքէս կէս ժամ հեռու, տեղւոյս ուխտատեղի հա-
մարւած Ալիբինաւ անուն գիւղի Ս. Աստածածին մա-
տուռն, իր նորաշէն 20 սենեակներովն այրւած, կողոպ-
տւած և գիւղի Տէր Գասպար քահանան ալ գիւղա-
ցիներու հետ նահատակւած է, աննկարագրելի բարձա-
րօտութիւններով: Նմանապէս կէս ժամ հեռու Տիգրի-
սի եզերքին վրայ տարածւած՝ Թէրիքան նահանգին
Գլթուրլ գիւղը, իր շահատակութիւններովն նշանաւոր
հանգիստացող՝ «Ալօյէ Գէշէլ» ըսւած հերոսի և անոր
մարդախոշոշ արբանեակներու խմբէն յարձակում կը-
րելով՝ կողոպտւած, աւերւած և 650-է աւելի բնա-
կիչներէն հաղիւ 60 հոգի ազատւած է, այն ալ մեծ
մասամբ վերաւոր:

3 ժամ հեռու Սադի գիւղի մէջ Ս. Թագէոս առա-
քեային կառուցած Ս. Խաչ մատուռը, որ դարերէ ի
վեր ժողովրդին համար սրբավայր մ'էր, մոխրակոյտ
դարձած է: Գիւղացիներէն մեծ մասը ջարդւած և
ինչքերնին բոլորովին կողոպտւած է: Աերջապէս քա-
ղաքէս 2 ժամ հեռու Հայ Եղիկ և Կահպի անուն հա-
յաքանակ գիւղերն աւերելով, գիւղացիներն մահացնելով,
անոնց Տէր Աբրահամ և Տէր Արիստակէս քահանա-
ներն ալ բռնի թլքացնելէ յետոյ, մարմիննին փեռեկած
են: Քաղաքէս 12 ժամ հեռու այն դարաւոր և թան-
կագին հնութիւններովն նշանաւոր Բարձրահայեաց ա-
նունով վանքը, բոլորովին կողոպտուէ, մերկացնելէ յե-
տոյ, միաբանութիւնն սրէ անցուցած են, բացի Տէր Յա-
կոբոս վարդապետէն, որ իր կամքին հակառակ, թըլ-
փատել տալով կը թրքացնեն և մէկ ախանջը կը կըտ-
րեն: Սոյն վանքի ստորոտը գտնւած Արշին կոչւած գիւ-
ղաքաղաքի բնակիչներու մէկ մասն ջարդելէ, ամբողջն
կողոպտելէ յետոյ վերի թաղի քահանան կը խողովողեն
և եկեղեցին ալ ձամի փոխած են հիմա: Աերջապէս
բազմութիւ եղերու կը կարօտի պարգելու համար այն
հայ պատուհասեալ գիւղերուն, անկիւններուն, ցանկը,
ուր աւերիչ տարն գրեթէ բան մը չէ խնայած: Քա-
ղաքը խուժող քրդերն կը պոռչկտային, ի մեծ սար-
սափ հայերուն: «Քերման տերքէթիէ Փըլլէ պը գուլի-
նըն»: (հրաման ելած է, կեալուրներն բնաջինջ ընենք
պիտի): Չմոռնամ ըսել, թէ գեղեցիկ սեռէն անոնք,
որ իրենց գեղեցկութեամբ աչքի կը զարնէին, քիւրդ
խուժանի ձեռքով, մեծ գիւղերէն առւանգելով՝ իրենց
պետերուն, բէկերուն նէր տարւած են:

Աերջապէս ամբողջ 4 օր, քիւրդ խուժանն քաղա-
քիս մէջ հիւրասիրելով, կըսէ թէ Անգլիական հիւ-
պատոսի քաշած խստիւ հեռագրի շնորհիւ, կը մեկնին
կողոպտուի գոյքերով ծանրաբեռնւած, իրենց հետ տա-
նելով նաև այնքան անմեղ նահատակներու սև-սև
ուրուականներն:

Եւ ահա կառավարութիւնն իր զօրանոցէն ելնելով՝ կը վերստանան իր հսկողութեան և անդորրացման պաշտօնը՝ զոր ընդհատեց բարձրագոյն հրամանին չհակառակելու համար։ Բնականաբար առաջին գործը պիտի ըլլայ այս աւերումի և աղէտի սկզբնապատճառ հեղինակն գտնել և կամ աւելի պարզօրէն ըսելով՝ հայերն իբր նախադրեալ ցոյց տալու մաքիւնելական մեքենայութիւններ հնարել։ Արդարեւ, առաջին գործն եղաւ քաղաքիս հայ նշանաւոր և երիտասարդ դասակարգէն բաւական թւով անձեր ձերբակալել և կալանաւորել, իրեն խռովարար, և այս վաւերական ապացոյցներով հաստատելու համար, քաղաքիս միջէն երեք անվնաս և աղքատ երիտասարդներ, — Լաբուկ Թուֆ, Մինասի տղայ՝ Փօփօ և Ճիտտէի տղայ՝ Պուպօ — ոստիկանատուն բերել կը արւի, ուր ասոնց, մահաւան սպառնալիքներու տակ կստիպեն ըսել, թէ «Տեղւոյս հայ նշանաւոր ազգայիններէն՝ Մինասեան Յովհաննէս է-Փէնգիի որդին՝ հաճի Յակոբ անուն 25 տարեկան երիտասարդը մեզի հինգական ոսկի տալով՝ զոգած է ձամբներուն վրայ յարձակում ընելու և թիւրքերուն սպանելու»։ Այդ երեք երիտասարդներն թէ և աղքատիկ, այլ այսպիսի սուտ և անտեղի զրպարտութիւնով ամբողջ ժողովուրդ մը սոսկալի պատասխանատուութեան տակ ձգելու վախէն, ահաբեկ, կը պատասխանեն վերջնականապէս, թէ՛ «Անկարելի է չեղած բանի մը վկայել»։ Տղոց բացասական պատասխանի վրայ, կը հրամայուի ասոնց սոսկալի ծեծ մը քաշել։ Բայց տեսնելով, որ իւրաքանչիւրն իր մարմինն ոսկորներով ընդունած 500-է աւելի «տէյէնէկ»-ի հարածներէ յետոյ դեռ կը յամառին իրենց ընթացքին մէջ, և մտածելով անշուշտ, թէ կատարած այսքան զոհերու թւին վրայ նոր 3 ևս աւելցնել աւելորդ էր, կը պարտաւորին զանոնք զոգել իրենց տուներ, բեռնակրով, մահամբռն վիճակի մէջ։

Տիգրանակերտի ժողովուրդն, իր այս գառն, յուսահատ ճգնաժամին մէջ սնտոի յոյս մը տածել փութաց՝ քննիչ յանձնախումբի մասին, որ այն ինչ հասած է տեղս և որոնց գործն եղած է՝ նախ, մէկ քանի թիւրքեր բանա դնել երկրորդ, ամբողջ եկեղեցիներու զանգակներն հնչեցնել տալ, երրորդ, յայտարարութիւններ փակցնել պատերուն, թէ պէտք է ոչ իսլամ և իսլամ ժողովուրդն սիրով ապրին իրարու հետ, մինչ այս վերջինները, կարծես դեռ գոհացում չտած լիովին իրենց գաղանային փափագներուն, մէկ-երկու անգամ նորէն մզկիթներն համախմբելով, մնացած հայերու վրայ յարձակելու և բռնորովին բնաջինջ ընելու չարամիտ խորհուրդներու մէջ կը գտնուին, որով հայ հասարակութիւնը միշտ ահ ու սարսափով պաշարած կը մնայ ցարդ, վագրի մը ձիրաններուն տակ դրած զոհի մը օրհասական վիճակին նման։ Կառավարութիւնն հիմա սկսաւ աւելի ուշադրութիւնը դարձնել տեղական առաջնորդական տեղապահ հօր վրայ, որ միակ պաշտպանն մնացած է հայ ժողովուրդին, քաղաքիս մէջ։ Մէկ կողմէ չարագուշակ խորհուրդներով երկնած ծուղակներ լարել կը մտածէ, որ զայն տապալէ։ Իսկ միւս կողմէ չի դադարիր զգուշական, քողարկեալ միջոցներով քաղաքական ստապատիր յանցանքներ որոնել, գտնել և այդ ամբաստանութեամբ բանտին ամրափակ դնելով թումբ կանգնել անոր դոյզն գոր-

ծունէութեան առջև։

Վերջերս Բաբելոնէ և Նինւէէ տիգրանակերտցի հայ վաճառականներ բերեցան հոս իբր խռովարարներ։ Կողոպտած ապրանքները մաս առ մաս, թիւրքերու ձեռամբ, հրապարակին վրայ բացէ ի բաց ի վաճառ կը հանւին, ամենէն վար գներով։ Վերջապէս, Տիգրանակերտ իր շրջակայ հայաբնակ վայրերով 5000-ի մօտ կեանքի կորուստ ունեցաւ, իսկ նիւթական վնասն 2 միլիօնէ աւելի։ Բացի 2-3000 ոսկւոյ ապրանքներէն, որոնք Պոլսէ, Հալէպէ և այլ տեղերէ զօգնելով, ձամբան կողոպտած են, մեծ մասամբ Համիդի գլխէ գունդերէն։ Տիգրանակերտէն 2 օր հեռու եղած Մարտին գիւղաքաղաքին մէջ ևս, ուր մեծ մասն ասորիներ են, աւելի կամ նւազ չափով այս անօրէնութիւնները գործադրած են։ Կենդանի մնացած քրիստոնեաներուն ալ խստիւ կը պատուիրւի, թէ ձի չպիտի հեծնեն, իփէքլի, չիթառէ չուխայ չպիտի հագնին, գլուխին սև պիտի կապեն և ճակատին կամ դէմքին վրայ սև արատ մը կրելու են ի նշան կեանքաւորութեան, անշուշտ այս նշանակիչ արատով իրենցմէ զանազանելու համար։

Պ Ր Ո Ւ Ս Ա Յ Ի Բ Ա Չ Ա Ր - Գ Ի Ի Ղ Է Ն

I

Սեպտեմբեր 18-ի Պոլսոյ դէպքէն ի վեր, այս կողմերն ալ սկսաւ բացարձակ տեղի ունենալ նոյն երեւոյթը, ինչ որ կըսէինք, թէ յատուկ է մեր հեռաւոր եղբայրներուն։ Թէպէտ ասկէց առաջ ալ կառավարութիւնը շատ գէշ աչքով կը նայէր հայերու վրայ և կընէր գաղտնի՝ ինչ որ կրնար, սակայն հիմա յայտնի և որոշ կերպով կը գործէ պէտք եղածը — կողոպտել, զրպարտել, հայհոյել, սպանել, թիւրք խուժանը գրգռել և վերջապէս ընել այն ամենը, որ կրնայ իւր մոնկոլ խելապատակէն հանել։

Բազար գիւղի գաւառակին գայմազամութեան մէջ կը գտնուի 25 հազար ժողովուրդ, որուն մէկ հինգերորդը միայն թիւրք է։ Եւ ինչ որ է՝ թէ հայերը բաւական զօրաւոր պիտի ըլլան, ուստի կառավարութեան գլխաւորներն ալ պէտք է ըլլան զօրաւոր, բիրտ ու վայրագ հայութիւնը ընկճելու, ջախջախելու և, եթէ կարելի է, փճացնելու համար։ Բարձրագոյն իշխանութիւնը շատ իմաստութեամբ կը գործէ այս մասին և ո՞վ աւելի յարմարութիւն ունէր ասոնք ընելու, քան Բազարի լիւրդ գայմազամը։ Այս վատ կենդանին չունի ուրիշ գործ. իւր գլխաւոր միակ գործն է հայութիւնը հալածել։ Ինչ հայերը, մանաւանդ Մեծ-Նորգիւղ, Միջագիւղ և Չէնկիլէր, իրարու այնքան մօտ գիւղաքաղաքներ, այնչափ բազմացած, բարեկեցիկ, զարգացած տեսնել...

Օգոստոսի մէջ, Սէօլէօզ որ հազար տունէ աւելի հայաբնակ գիւղ մ'է, ուղեց աւարի տալ այդ գայմազամը, իրեն արբանեակ ունենալով Խալիլ բւառած գող և սրիկայ հարկահաւաք մը (Թահսիլ մեմուրի), որպէս թէ սէօլէօզցիները գողերու մասնակից եղած ըլլան։ Շատ մը հարստահարութիւններ և բռնութիւններ ըրին և 20-25 մարդիկ ալ բանտարկեցին։ Ասոր վրայ սէօ-

լեօզցիները զայրացած Պրուսա բողոքեցին. բայց արդիւնքը ոչինչ եղած է մինչ այսօր:

Պոլսոյ դէպքէն մի քանի օր վերջ 2էնկիլէրէն Տըր-դատ, Պետրոս ըսած խեղճի մը 25, տարեկան տղան, որ հոյիւ էր Ագ-գէօյ թիւրք աղայի մը քով, չարա-չար կը յօշոտէ թիւրքերէն. ընողը յայտնի է, բոլոր դիւղացիք գիտեն: 2էնկիլէրի մօտեմարը կը դիմէ Եա-լօլայի Ալի պէս միւտիրին. սա թիւրքերէն հինգ ոսկի առնելով կը փակէ խնդիրը: Հայ սպաններ է. ո՞րու հոգ-մանաւանդ այս հայու դահիճ միւտիրին համար: Այս դատաւոր կոչւած անձը, որ Պոլսոյ երեւելի թիւրք սրիկաներէն է, ոչ օրէնք գիտէ, ոչ կանոն. կատարեալ աւագակ, վայրենի մ'է, բառիս ճշգրիտ նշանակու-թեամբը:

Մէկ կողմէն Եալօլայի այս միւտիրը, միւս կողմէն ալ Բազարի լիւր գայմագամը, մասնաւորապէս կեցած են այս բազմահայ դիւղերը նեղելու, հարստահարելու և ի հարկին, փճացնելու համար: Հիմակ այս կողմերը ամեն ինչ դադարման մէջ է. առեւտուր, երթևեկու-թիւն իսպառ վերջացած է, ոչ ոք կը համարձակի դիւ-ղերէն դուրս ելնել. մինչև անգամ լեռն երթալ փայտ բերելը կը վախճուի: Պոլսէն եկած լրագիր և նամակ կը գրաւին իսկոյն. հեռագիր չկայ հայու հա-մար: Եալօլայի միւտիրը իւր իշխանութեան տակ գտնը-ւող թիւրք և յոյն դիւղերու է սն ա ֆ հայերը փախ-ցուց, յոյն թիւրք անոնց դէմ գրգռելով: Այլևս ու-րիշ գործ չունին սուլթանին այս երկու հաւատարիմ պաշտօնեաները, իրենց գործը և խորհուրդը միմայն հայերուն վրայ կը դառնայ:

Հոկտեմբեր 7-10-ին, Բազար-գիւղի գայմագամու-թենէն հեռագիր հեռագրի վրայ կը զարնւի Պրուսա և Պոլիս, ըսելով թէ այս կողմի բոլոր հայերը գլուխ վերցուցած են, թիւրքերուն ինչքը և կեանքը փտանդի տակ են, փութով գունդ մը զօրք ղեկի հոս. հասնիք կամ չը հասնիք: Մինչգեռ հայերու կողմէ ո՛ր է բան պատահած չէր, մինչև հիմա ալ չէ պատահած: Զօր-քերը կուգան. հայերու սարսափը մեծ է:

Հոկտ. 15-ին, Խալիլի առաջնորդութիւնով, զօրքերը խուժեցին դէպի Վիւրէ գիւղը, որ երկուհարիւր յիսու-նից մինչև երեքհարիւր տնւոր հայ գիւղ մ'է. իբր թէ ասոնք մի քանի օր առաջ գողերու հաց տւած ըլլան և իրենցմէ ալ մարդ կեցած ըլլայ գողերուն հետ: Հարկ չէ մի առ մի պատմել, ինչ որ պատահեցաւ զօր-քերուն ձեռքով այդ գիւղին մէջ. ծեծ, թալան, աւե-րում, ըլկում և որ ի կարգին: Խեղճ կիւրէցիներուն աղաչանքը, լացը, կոծը, ամեն ինչ ընդունայն կանցնի. վաղրի ձեռքն ինկած են: 15-20 մարդիկ ալ այժմ բանտը կը հեծեն: Վիւրէցիներէն շատեր ուրիշ գիւ-ղեր գաղթեցին:

Հոկտեմբեր 16-ի գիշերը, Նիկիայէն (Իգնիք) ժամ մը հեռի Տէր Բէօյի ջաղացքին տէրը, չէնկիլէրցի Յով-հաննէսը չարաչար կսպանւի թիւրքերէն: Չարագործ-ները դուռը բացելուն պէս կրակ կընեն Յովհաննէսի վրայ. ընկերը, պարտիզակցի սէփէթճի Ստեփանը, տես-նելով վտանգը, կը յաջողի ջուրերուն մէջէն դուրս փախել և աղաւտել. վերաւորեալ զոհը կը բռնեն և ջաղացքին առջևի ծառին կապած, վայրենաբար կը խողովողեն: Յաջորդ օրը Նիկիայի կառավարութիւնը կերթայ ոճրին տեղը և այդ աղքատներուն ունեցած

25-30 քիլէ ցորենը գրաւելով՝ իբր ք է շֆ իյ է (քըն-նութեան ծախք), հրաման կընէ, որ սպանեալը թաղ-ւի: Այս բանիս համար այժմ բանտարկւած է սէփէթ-ճի Ստեփանը: Զարմանալու ի՞նչ կայ. թիւրք իշխա-նութիւնը դիւցազնական քաջութիւնով կը գործէ, երբ առիթը ներկայանայ ձերբակալել հայ անմեղ մը:

Յայտնի է, թէ թիւրք զօրքեր միայն հայերու հա-մար կը ղեկին հոս, հոն: Ի՞նչ ընէին այս զօրքերը իրենց քաջութիւնը փայլեցնելու համար, քանի որ այս գաւառը յատուկ ղեկւած էին: Իսլամի մը մազը ծռել, մահացու մեղք է, բայց կեալուրին ի՞նչ անիրաւու-թիւն, ի՞նչ տեսակ բռնաբարութիւն ալ ըլլայ, անոր ինչքը կողոպտել, զանիկա սպանել, մեծ առաքինութիւն է: Ուրեմն պէտք է ասոնց գործելու ասպարէզ տրւի: Հիմա կառավարութեան ուշադրութիւնը բոլորովին դարձած է 2էնկիլէրի վրայ: Թիւրքերը կը, մտածեն այս գիւղը նոր Սասուն մ'ընել, որ եթէ յաջողին, գա-ւառի հայութիւնը ընկճած պիտի համարին, մասամբ մ'ալ այնպէս է: Ուրեմն հարկ է 2էնկիլէրը աւերել.

Հոկտ. 24-ին, երեքշաբթի առաւօտ, դեռ չլուսցած, կարգադրութեամբ և առաջնորդութեամբ վերը յիշւած հարկահաւաք Խալիլի, 450-500 զօրքեր և պաշկապոզու-ներ յանկարծ կը պաշարեն այդ աչքի փուշ. եղող 2էնկիլէրը: Ա՜հ ու սարսափ կը պատէ ամբողջ գիւղը: Հազարապետ, հարիւրապետ, յիսնապետ և միւս զլխա-ւոր պաշտօնեաներ կը մտնեն գիւղը, կը հաւաքեն Լե-րեւելի մարդիկը և իրենց վայրագ եղանակով կը պա-հանջեն Վիչէն օղու Մանուկը, որ գողերու ընկեր է, իրենց ըսածին նայելով, և միանգամայն աղտոտ հայ-հոյութիւններով սպառնալիքներ կը թափեն անոնց գլխուն: Ի՞նչ ընեն, ո՞ր երթան, որո՞ւ դիմեն իշխանե-րը. գիտեն թէ այս ոչինչ պատճառանք մ'է իրենց չար դիտաւորութիւնը ի գործ դնելու համար. փոքրիկ ընդդիմութիւն մը կամ չնչին առիթ մը կը փնտրեն գիւղին վրայ յարձակելու համար: Ամենուն տրիւնը ցամքած և բոլորովին գունաթափ եղած են. ինչ ընել-նին, ինչ ըսելնին չեն գիտեր: Եօթ ութ ժամ ասդին-անդին Մանուկ, կամ աւելի շիտակը, ժողովօրէին մէջէն չնչին առիթ մը փնտռելէ վերջ, կը տեսնեն որ միայն աղաչանք, պաղատանք կայ, կը պահանջեն, որ գիւղի ամբողջ գէնքերը իրենց յանձնւի, հակառակ պարագա-յին դուք գիտէք... Պէտք է ըսել որ թիւրքեր, մանա-ւանդ կառավարութիւնը, այն համադրումը ունին, թէ գիւղին մէջ հազար հատեն աւելի մարմինի հրացան և անոր համեմատ ալ փամփուշտ կայ, ուրիշ զէնքերէ զատ. բոլորովին սխալ: Ատոր համար կստիպեն, կսպառ-նան, որ զէնքերնին յանձնեն: Այս միջոցիս, բնականա-բար, մեծ յուզում կար Միջագիւղի և Մեծ Նոր-գիւղի մէջ, որ 200-ի մօտ տնւոր ժողովուրդով հազիւ ժամ մը հեռաւորութիւն ունին 2էնկիլէրէն: Մեծ Նոր-գիւղի Զապըթան՝ հաճի Մուրադը, իսկոյն լուր կուտայ 2էնկիլէր հազարապետին, թէ Նոր-գիւղէն հինգ-վեց հարիւր մարդ օգնութեան կուգայ չէնկիլէրցիներուն և Միջագիւղէն ալ պատրաստ են անոնց միանալու: Ա-սոր վրայ բանը կը փոխուի. կը տեսնեն, որ իրենց չար խորհուրդը իդերև պիտի ելնէ, համարձակութիւննին կը կորսուի և կսկսին մեղմութիւնով վարուիլ և այլևս չը կրնալով հոն կենալ, փողը հնչեցնելով՝ զօրքերը կը քաշեն կերթան: Հոս արժան է յիշել նաև որ, պա-

շարման ատեն, վարը, Բազար-գիւղ մեծ անձկութեան մէջ էին գայմագամ պէյը և իւր խորհրդական Տէճէպ զադէ Աճմէդ աղան, թէ ե՛րբ պիտի լսէին հրացանի ձայները, որ աւելի օգնութիւն հասցնէին իրենց դիւցազուններուն և անհամբեր կսպասէին աւարով բռնաւորւած քաջ զինուորներուն վերադարձին:

Այս Բէճէպ օղլի կոչւած աւազակը հայերու փողովը, աջակցութեամբը այդ դիրքը գրաւած է:

Թ Ռ Ո Ւ Յ Ի Կ Թ Ե Ր Թ

№ 2

Հ. Յ. ԴԱՇՆԱԿՅՈՒԹԵԱՆ

№ 2

5 փետր. 96

ՎԱՍՊՊՈՒՐԱԿԱՆԻ

5 փետր. 96

ԿԵԴՐՈՆԱԿԱՆ ԿՕՄԻՏԵ

Ժ Ո Ղ Ո Վ Ր Դ Ի Ն

Սուլթանական յանձնաժողովը թնդանօթների որոտմամբ մտաւ վան բարենորոգումները գործադրելու:

Մեր աչքով տեսանք, թէ այդ բարենորոգումները կեղծ են, խաբարիս, իսկ հետեւանքը գետեղով արին:

Հայ ժողովուրդ, մի՛ հաւատար, մի՛ խաբար դայլերէն: Կարին եւ Տրապիզոն ապուսեղան խաբարիս բարենորոգիչ Շաքիր փաշային: Իսկ դու վան, անա փորձութեան ծանր րոպէն առաջդ է: պատուով եկ դուրս կուրից. ամօթապարտ ետ դարձրու կայսերական յանձնաժողովը. մի՛ զիջանիր նրա եւ ոչ մի՛ բռնի պահանջին:

Ամբողջ Տաճկահայաստանը սուգ է կապել. նա՛ հայ ժողովուրդը ջարդւած՝ փշուած է. նա՛ հայը անարգւած է, մերկ, սովաւանջ, թափառական:

Այս բոլոր թշուառութեանց հեղինակը՝ ինքը, գաղան սուլթանն էր. եւ այսօր, այդ անխիղճ բռնակալը՝ իր յանձնաժողովի բերնով քարոզում է մեզ հաշուել իր հետ երբէ՛ք:

Այս ուրախների առջեւ, ուր Հայրենիք արեան ծով է դարձած, եւրոպական դիպլոմատիան էլ կը ծաղրէ մեզ. կսպասէինք անգուլթ լինել, բայց բարոյապէս ընկած՝ ոչ Մենք ոչինչ չունինք չարտելու այդ լկտի դիպլոմատիայի երեսին, բայց եթէ մեր խորին զգւանքն ու արհամարանքը:

Հայեր, ծանր ճգնաժամի մէջ ենք: Ոճրագործ սուլթանը իր անթիւ կոտորածներով եւ ամբողջ կառավարչական րէ-ժիմով, ընկած է մեր կրծքի վրայ, ինչպէս կապար Այո՛, մենք ջախջախւած, մենք տխուր, վիրաւոր, բայց ընկճւած՝ ոչ երբէք:

Հաշտութիւն չկայ: Մենք գէնքը վար չենք դնի, մեր սրբազան կոխը կայ ու կը շարունակի աւելի կատաղի:

Թող կորչի ուրեմն, անարդ բռնակալի յանձնաժողովը. նրան ոչ մի զիջում: Մենք յեղափոխականներ ենք, մեր վերջին խօսքը՝ Մահ կամ Ազատութիւն:

Կեցցէ՛ հայ ժողովուրդ,

Կեցցէ՛ Յեղափոխութիւն:

ՆԽԻՐԱՏԻՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ ՅՈՒՅԱԿ

Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան Կեդրոնական սնդուկի մէջ ստացւած են.

Երկաթ ևս 25 օսմ. ոսկի, Վառարան 10 օսմ. ոսկի, Պ. Գասապեան 10 օսմ. ոսկի:

Կայծակից 104 ռուբլի, Բժշ. 100 ռուբ., Օաղիս գիւղի կանանց խմբից 100 ռուբ., Կայծակից 8 ռուբ., Շանթից 15 ռուբ., Ճառագայթից 25 ռուբ., Ամրոցից 10 ռուբ., Կայծակից 22 ռուբ.:

Արարատ Կոմիտէի մէջ ստացւած են.

Քաղաքից 407 ռուբլի 55 կոպէկ, «Խաբիսից» 60 ռուբ., Տիկ. Խ-ից 30 ռուբ., Կը-ից 38 ռուբ. 28 կոպ., «Կտրիճից» 77 ռուբ., Օր. օր-ից 33 ռուբ. 60 կոպ., Ե. Ա. միջոցով 11 ռուբ. 70 կոպ., Աշ-րից 14 ռուբ.:

Բայոնից Էջ-ից 50 ռուբլի, Ղւ-ից 158 ռուբ. 40 կոպ., Ն. Բշ-ից 108 ռուբ. 30 կոպ., Դշ-ից 15 ռուբ., Ախ-ից 16 ռուբ., Դվ-ից 7 ռուբ., Աշտ-ից 20 ռուբ., Բշ-ից 13 ռուբ. 80 կոպէկ:

Վիշապ քաղաքի Կեդրոնական սնդուկի մէջ ստացւած են.

Օձէն Կ. Թ. 20 դհ., Կ. Ա. 20 դհ., Հ. Կ. 20 դհ., Յորեն 20 դհ., Գրգուռ 10 դհ., Յ. Յ. 20 դհ., Յօ-նիկ 10 դհ., Յակոբ 20 դհ., Կօշիկ 216 դհ., Արաքսի 300 դհ., Սափրիչ 40 դհ., Տ. Պ. 10 դհ., Հ. Յ. Ի. 10 դհ., Ն. 2. 5 դհ., Գ. Փ. 10 դհ., Ստեփան 80 դհ., Կ. Մ. 40 դհ., Տ. Կ. 108 դհ., Տ. Ն. 20 դհ., Հայկուհի 60 դհ., Կ. Ա. 20 դհ., Սարգիս 20 դհ., Ս. Շ. 10 դհ., Յ. Շ. 10 դհ., Մ. Պ. 8 դհ., Կ. Կ. 40 դհ., Սղոց 540 դհ., Ատաղձագործ 40 դհ., Հայրապետ 40 դհ., Կարապետ 20 դհ., Յ. Պ. 40 դհ., Բարեկամ 60 դհ., Կօշկակար 10 դհ., Արիոս 108 դհ., Անդրանիկ 4 դհ., Ա. Ջ. 40 դհ., Խ. Մ. Ա. 54 դհ., Ա. Մ. Փ. 10 դհ., Մ. Թ. Փ. 20 դհ., Հիւսն 10 դհ., Շահէն 30 դհ., Վ. Գրիգոր 10 դհ., Խ. Ն. 10 դհ., Թ. 216 դհ., Յ. Է. 20 դհ., Տիրուհի 100 դհ., Մ. Պ. Յ. 80 դհ., Արիւն 20 դհ., Դերձակ 4 դհ., Մ. Տ. 4 դհ., Յ. Ս. 5 դհ., Պահարան 540 դհ., Բարեպաշտ 80 դհ., Գրիշներ 800 դհ., Վահագն 40 դհ., Արամայիս 80 դհ., Արմաւիր 20 դհ., Թնդանօթ 20 դհ., Մ. Կ. 20 դհ., Թրքատեաց 50 դհ., Մ. Ա. 5 դհ., Ածուխ 40 դհ., Աշխատող 27 դհ., Սղոց 28 դհ., Վահագն 20 դհ., Ա. Յ. 10 դհ., Թնդանօթ 30 դհ., Արիւն 1080 դհ., Թրքատեաց 80 դհ., Գայլ 8 դհ., Արծիւ 40 դհ.:

Դաշնակցութեան անձամբներեց խնդրում է թղթակցութեան և ներատուութեան համար դիմել:

Armène-Gaspar, poste restante, Carouge (Suisse)

L. Boole, 19, Russell Road, Kensington, London W.

Վիեննա, Դաշնակցութեան ազատ տպարան: